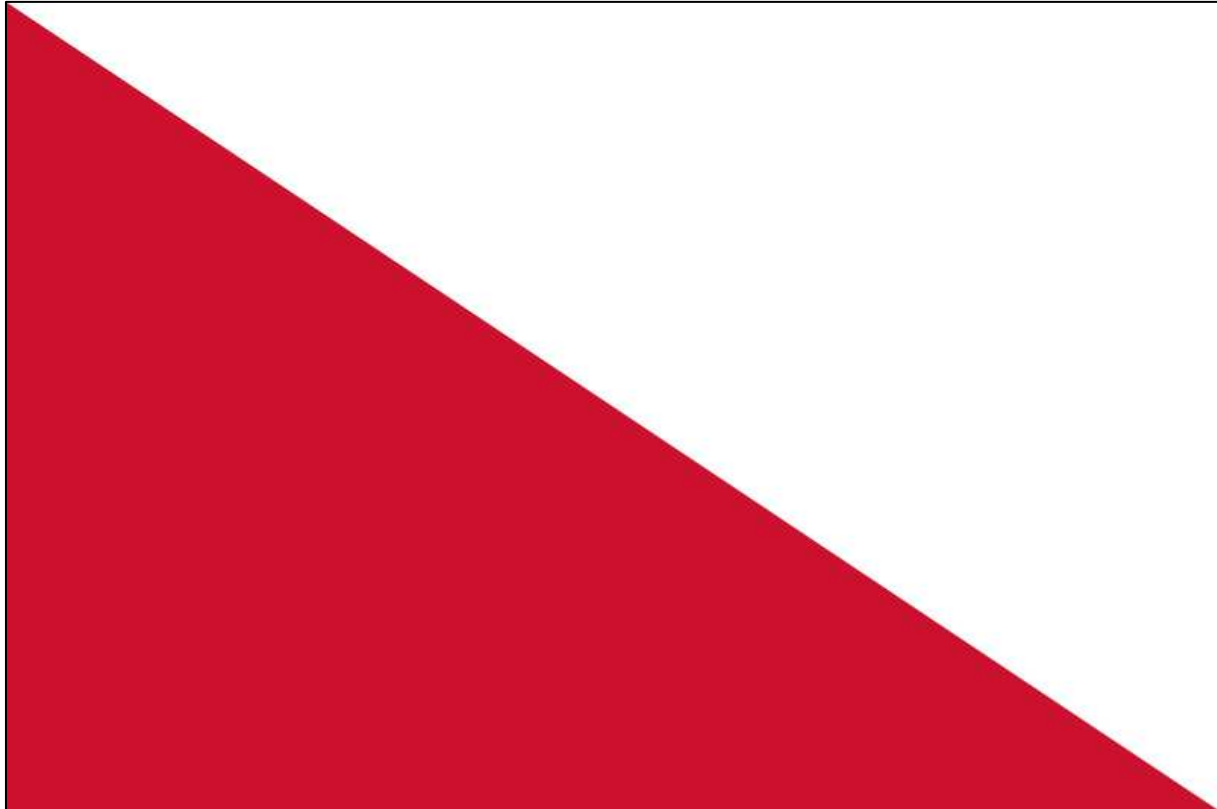

Martinus in Utrecht

Man van het volk, symbool van de elite

**Een onderzoek naar de ontwikkeling van Martinus van Tours tot
hedendaags symbool van Utrecht**

Teun Bonenkamp
3036731

Onderzoekswerkgroep Middeleeuwen
Docent: dr. V.M. Schmidt
Juli 2010

Inhoudsopgave

1 Inleiding.....	p. 3
2 Hoofdstuk 1: Een heilige in beeld.....	p. 5
2.1 Een wereldlijke christen.....	p. 5
2.2 Een christelijke wereldlijke.....	p. 6
2.3 Martinus' iconografische ontwikkeling.....	p. 8
3 Hoofdstuk 2: Martinus en Utrecht, een gelukkig huwelijk.....	p. 11
3.1 Van Tours naar Utrecht.....	p. 11
3.2 Martinus en de Utrechtse bisschopszetel.....	p. 13
4 Hoofdstuk 3: Een exclusieve heilige.....	p. 14
4.1 Martinus-beeltenissen in het bisdom.....	p. 14
4.2 Martinus-beeltenissen buiten het bisdom.....	p. 16
4.3 Martinus als symbool.....	p. 16
4.4 Een exclusieve heilige.....	p. 17
5 Hoofdstuk 4: Symbool van de stad.....	p. 19
5.1 Martinus-beeltenissen anno 2010.....	p. 19
5.2 Martinus nog altijd als symbool.....	p. 21
6 Conclusie.....	p. 23
7 Literatuurlijst.....	p. 24

1 | Inleiding

Al meer dan 600 jaar waakt Martinus van Tours, in Nederland beter bekend als Sint Maarten, vanaf de Utrechtse Domtoren over alle burgers van de stad. Al eeuwen daarvoor, rond het jaar 700, was de beschermheilige van de Frankische koningen door Willibrord meegenomen naar de Lage Landen. Vanuit Utrecht moest Willibrord de Noordelijke Nederlanden en hun heidense Friezen bekeren tot het christendom. Daarmee was het belang van Utrecht als religieus centrum gevestigd. Zo kon Utrecht uitgroeien tot een belangrijke bisschoppelijke zetel en een groot politiek machtscentrum.

Sindsdien is het belang van het Utrechtse bisdom ingrijpend veranderd. Het tegenwoordige Utrecht is een eigentijdse stad die zich heeft aangepast aan de eisen van de moderne samenleving. Toch zit haar geschiedenis diep geworteld in de identiteit van de stad. Een goed en opvallend voorbeeld daarvan is Sint Maarten, de heilige die al meer dan dertienhonderd jaar een prominente plaats inneemt in de stad.

Het wapen van Utrecht, het logo van de voetbalclub, de talloze beeltenissen van Martinus, straatnamen, koekjes en zelfs mokken laten zien dat Martinus nog altijd springlevend is. Hoewel, is dat wel zo? Hoeveel mensen weten dat de Utrechtse vlag inderdaad verwijst naar Martinus? Hoeveel mensen weten wie of wat er op de windvaan van de Domtoren te zien is? Wie herkent Martinus in een afbeelding van een soldaat op zijn paard met aan zijn voeten een bedelaar?

De heilige Martinus, en met name de ‘mantelscène’, zijn tegenwoordig bijna personificaties geworden van de stad Utrecht maar vaak zonder dat men wellicht doorheeft wat daaraan ten grondslag ligt. Dat is een opvallend gegeven: een feitelijk iconografisch aspect is uitgegroeid tot een stadsembleem, een identiteit welhaast. Een primair christelijk gegeven is tegenwoordig het symbool van een overwegend seculier apparaat. Hoe kan dit? In dit werkstuk zal de vraag centraal staan *op welke manier de iconografie van Martinus van Tours uitgegroeid is tot een symbool van de stad Utrecht?*

Om deze vraag te kunnen beantwoorden zal in het eerste hoofdstuk ingegaan worden op de persoon van Martinus en de manier waarop hij weergegeven is in de kunst. Centraal daarin staat zijn betekenis, zowel tijdens als na zijn leven, voor het volk en de kerk. Ook zal een iconografische ontwikkeling worden geschetst. Vervolgens zal in het tweede hoofdstuk nagegaan worden op welke manier Martinus verbonden is geraakt aan de stad Utrecht. Daarbij zal ook gekeken worden in hoeverre zijn betekenis, zoals beschreven in hoofdstuk één, van toepassing is op het middeleeuwse Utrecht. In hoofdstuk drie zal vervolgens gekeken worden naar de manier waarop er in de middeleeuwen uiting is gegeven aan het belang van Martinus voor Utrecht. Aan de hand van beeltenissen van de heilige, wordt geprobeerd een antwoord te formuleren op de vraag welke rol Martinus speelde in die

middeleeuwse samenleving. Tot slot zal het laatste hoofdstuk gewijd worden aan de betekenis van Martinus voor het huidige Utrecht. Daarbij zal ook getracht worden enkele parallellen met het verleden te trekken. Op die manier zal geprobeerd worden een proces in kaart te brengen van hoe de heilige Martinus van Tours in Utrecht uiteindelijk verworden is tot een personificatie van de stad.

2 | Hoofdstuk 1: *Een heilige in beeld*

Voor een gedegen onderzoek naar de iconografie van Martinus van Tours in relatie tot de stad Utrecht, is het noodzakelijk te beginnen bij de heilige zelf en zijn iconografie. Daarom zal in dit eerste hoofdstuk uiteengezet worden wie Martinus precies was en op welke manier hij iconografisch is weergegeven in de kunst.

2.1 Een wereldlijke christen

Ofschoon zijn naam anders doet vermoeden, werd Martinus van Tours in 316 geboren te Sabaria, een Romeinse garnizoensstad in het westen van het tegenwoordige Hongarije.¹ Zijn vader had zich opgewerkt tot officier in het Romeinse leger en was zodoende een welgesteld man. Het lag dan ook voor de hand dat Martinus eenzelfde carrière tegemoet zou gaan en al op jonge leeftijd trad hij toe tot het Romeinse leger.²

Het Romeinse Rijk zat op dat moment in een – voor het christendom – cruciale periode. Met de komst van keizer Constantijn in 324 kwam er een einde aan eeuwenlange christenvervolgingen en werd de weg vrijgemaakt voor een samenleving waarin de ‘nieuwe religie’ steeds meer terrein kon winnen.³ Er wordt wel eens gezegd dat die ontwikkeling een essentiële rol heeft gespeeld in het leven van Martinus; het zou namelijk zijn interesse en nieuwsgierigheid in het christendom gewekt hebben.⁴ Of dit werkelijk zo is, blijft natuurlijk zeer de vraag. Feit is wel dat Martinus waarschijnlijk al op jonge leeftijd in aanraking was gekomen met de christelijke cultuur en zich hiertoe aangetrokken voelde. Twee gebeurtenissen uit zijn leven als soldaat zijn hiervan een zeer duidelijke illustratie.

De eerste daarvan is tevens de meest beroemde uit zijn leven. Martinus kwam tijdens één van zijn veldtochten langs de stadspoort van Amiens, een stad in noord-Frankrijk, en trof daar een (naakte) bedelaar aan die – terwijl het ijskoud was – door niemand werd gadeslagen. Martinus, vervuld van medelijden, zou vervolgens zijn eigen mantel met een zwaard in tweeën hebben gesneden en de helft daarvan hebben afgestaan aan de arme sloeber. Omdat de mantel behoorde tot het standaard Romeinse legeruniform en de helft daarvan ‘gesubsidieerd’ werd door – en dus eigendom was van – de keizer, kon Martinus slechts de helft, namelijk zijn eigen deel, afstaan.⁵ Bovendien wordt hier ook wel de link

¹ Al tijdens Martinus’ leven is er een *Vita* over hem geschreven door Sulpitius Severus. Ofschoon dit geen ‘objectieve’ biografie is, is het een buitengewoon waardevolle bron voor wie meer over Martinus’ leven wil weten. In dit werkstuk zal vaker verwezen worden naar dit *Vita*, dat ook in Nederlandse vertaling is verschenen: C.W. Mönnich, *Reidans der heiligen*, Amsterdam 1962. Een andere, meer recentere, publicatie die een goed overzicht schetst van Martinus, is: Christopher Donaldson, *Martinus van Tours. Een biografie*, Hilversum 1987.

² C.W. Mönnich, *Reidans der heiligen*, Amsterdam 1962, p. 12.

³ Constantijn was al in 306 tot keizer uitgeroepen, verwerfde in 312 de macht over de westelijke helft en veroverde pas in 324 de alleenheerschappij over het gehele Romeinse Rijk. Zie ook: L. de Blois & R.J. van der Spek, *Een kennismaking met de Oude Wereld*, Bussum 2001, pp. 272-275.

⁴ Christopher Donaldson, *Martinus van Tours. Een biografie*, Hilversum 1987, p. 25.

⁵ Els Rose en Nico Lettinck, *Martinus van Tours, een ‘Utrechtse’ heilige*, Regensburg 2008, p. 4.

gelegd met het evangelie van Lucas: ‘Wie dubbele kleding heeft, laat hij delen met wie niets heeft en wie voedsel heeft, laat hij hetzelfde doen’ (Lucas 3:11).

De volgende nacht verscheen Christus in een droom aan de jonge soldaat, gekleed in die bewuste mantel. Christus sprak de woorden: ‘Martinus, die nog maar catechumeen is, heeft mij met dit kleed bedekt’.⁶ Daarmee werd Martinus direct door Christus geroepen tot het christelijke geloof en het is dan ook niet verwonderlijk dat deze ‘mantelscène’ zowel tijdens als na zijn leven een onuitwisbare invloed heeft gehad op de beeldvorming rond de heilige.

Dat geldt, in mindere mate, ook voor de andere gebeurtenis die illustratief is voor Martinus’ leven als soldaat. Nadat hij zich had laten dopen en zich steeds meer openlijk als christen gedroeg – hij waste zelfs de voeten van zijn mindere knechtsoldaten, een treffende gelijkenis met het leven van Christus – wilde Martinus niet langer vechten met zwaarden en speren. Hij zag zichzelf als een soldaat van Christus, niet als krijgsheer. Zo trok Martinus ongewapend ten strijde. Wonderbaarlijk genoeg wist hij de vijand tot staande te brengen en de overwinning te behalen.⁷ Ofschoon we hier naar alle waarschijnlijkheid niet te maken hebben met een historische gebeurtenis, is het wel degelijk illustratief voor de persoon van Martinus en zijn betekenis voor het christendom.

Al met al is duidelijk dat Martinus voor zichzelf geen carrière in het Romeinse leger voor ogen had. Zijn leven moest in dienst staan van Christus, het liefst op een teruggetrokken en ascetische manier: ‘...hij verlangde, twaalf jaar oud, naar [het leven in] de woestijn en hij zou zijn wens hebben doorgezet als zijn tedere leeftijd geen beletsel was geweest’.⁸ In de praktijk is het waarschijnlijker dat zijn dienstplicht een dergelijk leven in de weg stond, maar dat maakte de gedachte niet minder aanwezig.

2.2 Een christelijke wereldlijke

Die gedachte kreeg de ruimte toen Martinus zijn dienstperiode in het Romeinse leger had volbracht. Hij reisde naar Gallië om zich aan te sluiten bij Hilarius van Poitiers (ca. 315-367), een beroemde theoloog en bisschop. Deze wilde hem tot diaken wijden maar Martinus prefereerde een ambt als exorcist.⁹ Dat was bovendien makkelijker te verenigen met zijn leven als monnik. Martinus had namelijk een Ligugéklooster gesticht, nabij Poitiers, waar monniken als kluizenaars leefden.¹⁰

Die teruggetrokken en ascetische levensstijl van de Ligugémonniken, was ongebruikelijk in het Gallië van die tijd. Dat maakte Martinus populair bij de geestelijkheid, die niet zoveel moest hebben van een dergelijke, strenge manier van leven. Voor Martinus speelde die ascese echter een belangrijke rol. Hij wilde zich losmaken van wereldse zaken om zo dicht mogelijk bij God te komen. Sommige

⁶ Sulpitius Severus, *Leven van Martinus*, 3, in: Mönnich, *Reidans der heiligen*, p. 20.

⁷ Walter Nigg, *Martin von Tours: Leben und bedeutung des grossen Heiligen, des Ritters Christi, wundertätigen Bischofs und mutigen Bekenner*, Freiburg 1977, pp. 54.

⁸ Sulpitius, *Leven van Martinus*, 2, in: Mönnich, *Reidans der heiligen*, p. 18.

⁹ Een exorcist was één van de laagste ambten binnen het kerkelijk apparaat en kan het best vertaald worden met ‘duiveluitdrijver’. Zie hiervoor: C.W. Mönnich, *Reidans der heiligen*, p. 13.

¹⁰ Ligugé is afgeleid van het Latijnse ‘Locociacum’, dat ‘een verzameling van kleine cellen’ betekent.

mensen geloofden zelfs dat een dergelijk, teruggetrokken leven ervoor kon zorgen dat de Goddelijke kracht ook daadwerkelijk vertegenwoordigd raakte in de mens.¹¹ Dat is vermoedelijk ook de verklaring voor het feit dat in deze periode verscheidene wonderen worden toegedicht aan Martinus. Zo zou hij mensen tot leven hebben gewekt en zieken hebben genezen.¹² Ook hier is de parallel met het leven van Christus zoals beschreven in de evangeliën buitengewoon treffend. Dat ontging ook het gewone volk niet, Martinus raakte steeds bekender en geliefder bij de ‘gewone’ christen.

Die populariteit leidde uiteindelijk tot een massale roep om Martinus, toen de bisschopszetel van Tours vrij viel in 371. Zelf voelde hij minder de behoefte om een dergelijk ambt te bekleden en om hieraan te ontkomen, verstopte Martinus zich in een ganzenhok. De ganzen verraadden echter zijn aanwezigheid. Dat bleek louter koren op de molen van de menigte; zelfs de dieren wilden blijkbaar dat hij tot bisschop werd gekozen.¹³ En dus had Martinus geen andere keus dan de ‘cathedra’ in alle nederigheid te aanvaarden.

Ook als bisschop probeerde Martinus een teruggetrokken en sober leven te leiden, een nobel streven dat echter – gezien de taken en plichten die een bisschopsambt nu eenmaal met zich meebrengt – helaas niet mogelijk bleek. Zijn groeiende populariteit vormde daarin ook een belangrijke belemmering. Die enorme belangstelling en adoratie van het gewone volk maakte Martinus tijdens zijn leven al tot een heilige.¹⁴ Maar ook na zijn dood in 397 zou eens te meer blijken hoe belangrijk Martinus van Tours geweest was voor de gewone gelovige en daardoor ook voor de geestelijke elite. Zijn sterfdag, 11 november, werd al snel een belangrijke feestdag.

Kortom, het leven van Martinus van Tours stond voor hemzelf in het teken van ascese, terughoudendheid en bescheidenheid. Hij leefde volgens het monastieke ideaal van de *contemptus mundi*, ofwel de verachting van de wereld.¹⁵ De paradox is dat zijn omgeving hem juist op de voorgrond plaatste. Men zag hem als een heilige, als een vertegenwoordiger van Christus op aarde. Dat maakte hem tot een voorbeeld voor velen en tot een icoon van het christendom.

¹¹ Rose en Lettinck, *Martinus van Tours*, p. 8.

¹² Donaldson, *Martinus van Tours. Een biografie*, pp. 64-70.

¹³ Verwijzing naar iconografisch handboek.

¹⁴ Een heiligverklaring door de paus zoals dat later gebruikelijk werd, was nog niet aan de orde. Als iemand massaal heilig werd gevonden, dan was diegenen heilig. Het feit dat nog voor zijn dood een *Vita* werd geschreven, bevestigt dit beeld.

¹⁵ Anneke B. Mulder-Bakker, ‘Gefascineerd door heiligen. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden in de dertiende eeuw’, *Gouden Legendes*, Hilversum 1997, p. 39.

2.3 Martinus' iconografische ontwikkeling

Het mag dan ook nauwelijks verwonderlijk genoemd worden dat Martinus na zijn dood een interessant figuur bleek om uit te beelden. Er was relatief veel over hem bekend – ook veel zal ongetwijfeld op weinig feitelijke gegevens gebaseerd zijn – en de massale pelgrimages naar zijn graf in Tours illustreerden dat Martinus nog altijd een geliefde heilige was.¹⁶

Vanaf de vijfde en zesde eeuw raakten de verschillende levensscènes in verschillende gedaanten en uitingen wijdverspreid over heel Europa. Het betreft veelal cyclische voorstellingen van ruim dertig gebeurtenissen uit zijn leven die in vele verschillende combinaties voorkomen. De oudste, nog overgeleverde cyclus, bevindt zich in Tours zelf.¹⁷ Een andere, inmiddels zeer beroemde cyclus, valt te bewonderen in de benedenkerk van de Basilica di San Francesco te Assisi, geschilderd door Simone Martini (1284-1344).¹⁸

De meest voorkomende levensscènes zijn grofweg te verdelen in twee groepen. De eerste groep betreft vooral de meer 'historische' gebeurtenissen uit Martinus' leven, zoals zijn doop, zijn bisschopswijding, de kloosterstichting en zijn dood. Daarmee wordt vooral zijn leven als geestelijke en het belang van Martinus voor het christendom en de kerk als instituut uitgedrukt. Tot de tweede groep behoren de meer gecultiveerde verhalen, zoals de mantelscène, de Christusverschijsning, de opwekking van een jongetje en zijn wapenloze strijd op het slagveld. Deze uitbeeldingen benadrukken eerder de heiligheid van Martinus en zijn betekenis voor de 'individuele' mens.

Tevens valt een indeling te maken in gebeurtenissen die zich enerzijds afspeelden tijdens zijn wereldlijk leven en anderzijds tijdens zijn geestelijk leven. Uiteraard schetst deze indeling in groepen eerder een theoretisch kader dan dat het daadwerkelijk de praktische werkwijze van kunstenaars benadert. Zeker bij grotere cycli werden de verschillende scènes in willekeurige of chronologische volgorde geplaatst.

Vanaf de twaalfde eeuw worden individuele voorstellingen van Martinus steeds meer gangbaar. Dergelijke voorstellingen komen grofweg in twee gedaanten voor. De eerste variant laat de heilige zien als bisschop. Daaraan werden zijn individuele attributen, de bedelaar en de gans, toegevoegd.¹⁹ De bedelaar is een verwijzing naar de arme man met wie Martinus zijn mantel deelde. De gans verwijst naar het ganzenhok waar hij zich schuil hield om de bisschopszetel te kunnen ontlopen.²⁰

¹⁶ Mulder-Bakker, 'Gefascineerd door heiligen.', *Gouden Legenden*, p. 3.

¹⁷ S. Kimpel, 'Martin van Tours', in: Engelbert Kirschbaum (red.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, dl. VI, Rome 1990, pp. 572-579. Hier: 574-75.

¹⁸ Elvio Lunghi, *The basilica of St. Francis at Assisi: the frescoes by Giotto his precursors and followers*, London 1996, pp. 172-82.

¹⁹ Kimpel, 'Martin van Tours', in: Kirschbaum, *Lexikon*, p. 573.

²⁰ Een andere theorie hiervoor luidt dat rond 11 november, immers de feestdag van Martinus, de wilde ganzen wegtrekken. Zie hiervoor o.a.: Jan van Laarhoven, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen/Amsterdam 1992, p. 215.

De andere variant toont Martinus als legioensoldaat tijdens de scène met de manteldeling, daarbij zittend op een paard. Met name die laatste categorie werd buitengewoon populair, het aantal daarvan is haast ontelbaar. Daaraan hebben drie belangrijke factoren bijgedragen.

Ten eerste was het leven van Martinus een perfecte illustratie van dat wat een goed christen moest zijn en moest doen. Hij werd gezien als een toonbeeld van de *imitatio Christi*, het navolgen van dat wat Christus had verkondigd in zijn leven, een idee dat in de hoge Middeleeuwen steeds meer op kwam. Bernardus van Clairvaux (1090-1153) zou gezegd hebben: ‘Martinus was Christus niet, maar Christus was in hem’.²¹ Daarmee kon Martinus als voorbeeld voor de middeleeuwse mens fungeren en werd deze, met het leven van de heilige, als het ware een spiegel voorgehouden. De mantelscène was daarvoor natuurlijk uitermate geschikt, omdat het een vrij letterlijke uitbeelding was van die ‘imitatio Christi’.

Een tweede belangrijk aspect – dat in het verlengde ligt van het vorige – is het belang van de *Werken van Barmhartigheid*, die vanaf de twaalfde eeuw een steeds belangrijker rol gingen spelen in de middeleeuwse samenleving.²² Martinus ‘...stond lijdenden bij, bracht ellendigen hulp, spijzigden behoeftigen, [en] kleetde naakten’.²³ Daarmee was zijn leven een voorbeeld van hoe die zeven barmhartigheidswerken in het leven van een middeleeuwse mens een plek moesten krijgen. Opnieuw bleek de mantelscène zeer geschikt als een letterlijke uitbeelding van, in dit geval, het ‘kleden van de naakten’. Daardoor werd die gebeurtenis niet louter een weergave van zomaar een scène uit Martinus’ leven, maar beeldde het tevens één van de zeven werken van barmhartigheid uit.

Een derde factor van betekenis in dezen, is weggelegd voor de middeleeuwse ridderlijkheid. Ridders werden geassocieerd met nobele waarden als opofferingsgezindheid en naastenliefde. Zij werden gezien als edelmoedige strijders te paard die bescherming boden aan kerk en samenleving.²⁴ De mantelscène, met Martinus als ridder, kreeg daardoor nog eens een extra betekenis. De heilige wordt in dat geval noch als bisschop noch als Romeinse soldaat afgebeeld, maar als middeleeuwse ridder te paard. Dat is des te opmerkelijker wanneer men zich realiseert dat Sulpitius Severus nergens in zijn *Vita* vermeldt dat Martinus bij die bewuste handeling ook daadwerkelijk in het zadel zat. Dat doet echter niets af aan het feit dat het beeld van Martinus als middeleeuwse ridder te paard, en dus als beschermer, wel degelijk functioneerde.

Zo werd de mantelscène niet meer zomaar één van de gebeurtenissen uit het leven van Martinus van Tours, maar zaten daarin ook andere elementen verscholen die de scène voor de middeleeuwers tot een buitengewoon bruikbaar concept maakte. Enerzijds was het een representatie van alles waar Martinus

²¹ Rose en Lettinck, *Martinus van Tours*, p. 24.

²² Ralf van Bühren, *Die Werke der Barmherzigkeit in der Kunst des 12. – 18. Jahrhunderts. Zum Wandel eines Bildmotivs vor dem Hintergrund neuzeitlicher Rhetorikrezeption*, Hildesheim 1998, pp. 24-29.

²³ Sulpitius, *Leven van Martinus*, 2, in: Mönnich, *Reidans der heiligen*, p. 19.

²⁴ Rose en Lettinck, *Martinus van Tours*, p. 24.

voor stond in zijn leven. Het was een illustratie van zijn heiligheid. Anderzijds bood het de middeleeuwse mens een stuk christelijke 'moraal' en diende het als voorbeeld voor een manier van leven in navolging van Christus.

Daarmee is een, op het oog, willekeurige gebeurtenis uit het leven van Martinus, verworpen tot zijn iconografische identiteit. Martinus werd daarbij niet afgebeeld als bisschop in een luxe kazuifel en met een fonkelende mijter – hoewel ook die afbeeldingen zeker gangbaar bleven – maar als een nobele ridder met een arme bedelaar, een man van en voor het volk. Het was immers niet zijn bisschoppelijkheid geweest die hem goddelijk had gemaakt, het was juist zijn menselijkheid.

3 | Hoofdstuk 2: *Martinus en Utrecht, een gelukkig huwelijk*

In het vorige hoofdstuk is uiteengezet wie Martinus van Tours was, welke betekenis hij had voor de samenleving zowel tijdens als na zijn leven en op welke manier daaraan uiting is gegeven in de kunst. Daarin valt een duidelijke ontwikkeling te bespeuren. Beide elementen, zijn persoon enerzijds en zijn betekenis anderzijds, werden steeds meer samengevoegd tot één bindend, beeldelement: de mantelscène. Deze voorstelling kreeg daardoor een eigen iconografische betekenis en verwees niet zozeer naar zomaar een scène uit zijn leven maar ging synoniem staan voor Martinus zelf, zijn persoon en zijn betekenis. Om iets zinnigs te kunnen zeggen over hoe dat beeldelement symbool is komen te staan voor de stad Utrecht, zal in dit tweede hoofdstuk worden ingegaan op de vraag hoe Martinus aan de Domstad verbonden raakte en welke betekenis zijn persoon of symbool had voor die stad.

3.1 Van Tours naar Utrecht

Al sinds de Romeinse tijd is het gebied van het huidige Domplein te Utrecht bebouwd.²⁵ Het iets hoger gelegen stuk zandgrond vlakbij een doorwaadbare plek in het water – toen nog de Rijn – bleek voor de Romeinen geschikt om een *Castellum* te vestigen, een bescheiden, vierkanten legerfort met een houten omwalling waarin zo'n vijfhonderd soldaten gelegerd waren. Van 47 n. Chr. tot ca. 275 bewaakten deze lieden de noordgrens (*limes*) van het immense rijk.²⁶ Door meerdere invallen vanuit het noorden, werd dit Castellum in die periode maar liefst vijf maal vernield en weer opgebouwd; de laatste keer gebeurde dat herstel in tufsteen. Daarmee werd onbewust een basis gelegd waarop eeuwen later in de middeleeuwen kon worden voortgebouwd.²⁷

Toen de Romeinen het Castellum aan het eind van de derde eeuw verlieten, raakte het fort in verval en breekt een, voor de geschiedenis van Utrecht, onduidelijke fase aan. Pas vanaf de zesde komt daar langzamerhand verandering in.

Rond 695 kwam de Angelsaksische missionaris Willibrord (ca. 658-739) naar het vervallen Castellum om vanuit daar de heidense Friezen in het noorden te bekeren tot het christendom, een moeizame klus die uiteindelijk slechts ten dele zou slagen. Om zijn kerstening kracht bij te zetten, vroeg Willibrord hiervoor steun bij de Frankische koning, een pragmatische en doordachte zet. De

²⁵ Het voert, gezien de omvang van deze paper, te ver om een complete geschiedenis te geven van Utrecht en het Utrechtse bisdom. Dat is ook niet nodig, aangezien hier voldoende en goede vakliteratuur over bestaat. Ik zal hier een kort overzicht schetsen en louter die punten benoemen die van belang zijn voor de aanwezigheid van Martinus in Utrecht. Volledigheid tracht ik op dit punt dus niet na te streven, temeer daar de situatie in veel gevallen behoorlijk complex is.

²⁶ Renger Evert de Bruin, *Twintig eeuwen Utrecht: korte geschiedenis van de stad*, Utrecht 2008, pp. 12-18.

²⁷ Frans Kip en Theo van Wijk (ed.), *Zoeken naar Utrechtse schatten. Resultaten van twaalf jaar onderzoek naar de verborgen geschiedenis van het domplein*, Utrecht 2006, pp. 5-8.

Franken zagen kans hun invloedssferen uit te breiden en grepen deze met beide handen aan, Willibrord op zijn beurt had zichzelf daarmee enige bescherming geboden.²⁸

Koning Clovis (465-511), de eerste vorst van het Frankische Rijk, had al vrij snel Martinus van Tours uitgeroepen tot beschermheilige van zijn volk. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Willibrord bij het beëindigen van zijn missie in Utrecht, als dank voor de Frankische bescherming en als eerbetoon aan diens vorst een kerkje stichtte dat hij wijdde aan hun beschermheilige: Martinus van Tours. Hij liet bovendien een tweede kerkje bouwen, de Sint Salvatorkerk²⁹. Dit religieuze ‘complex’ bleef in de jaren daarna het centrum van waaruit de kerstening van de noordelijke Lage Landen plaatsvond. Dat culmineerde rond 775 tot de definitieve inrichting van wat we tegenwoordig als ‘bisdom Utrecht’ zouden betitelen.³⁰

Door diverse invallen van de Noormannen, zou het echter nog tot 922 duren totdat dit bisdom substantieel kon gaan groeien. Daarbij speelde bisschop Balderik (897-975) een belangrijke rol. Hij begon de twee kerkjes grondig te herbouwen; het aan Martinus gewijde kerkje werd vervangen door een dom van aanzienlijk formaat. Deze laatste werd door brand verwoest en vanaf 1017 verrees op diezelfde plek een Romaanse Dom, een kerk die aansloot bij de macht en prestige die het Utrechtse bisdom rond die tijd verworven had.³¹

Het bisdom Utrecht, in die tijd ook wel bekend als het Sticht Utrecht, had een aanzienlijk grondgebied, dat niet alleen de huidige provincie Utrecht omvatte, maar ook Overijssel en delen van Drenthe, Groningen en Friesland. Daarmee was het bisdom het religieuze centrum van het tegenwoordige Nederland en het bestuurlijke apparaat dat de bisschop onder zich had, valt nauwelijks te onderschatten.³²

Vanaf 1024 tot aan het eind van de Middeleeuwen was het bisdom tevens een vorstendom binnen het Heilige Roomse Rijk, dat gezien kan worden als een ‘Duitse’ afsplitsing en opvolging van het Frankische Rijk. De Utrechtse bisschoppen waren leenheren van de keizer van het Heilige Roomse Rijk maar in de praktijk – en zeker na de Investituurstrijd – was de invloed van de Duitse alleenheerser vrij beperkt. Het dagelijkse bestuur alsook de religieuze- en politieke macht, lagen in handen van de Utrechtse bisschop en zijn geestelijke en stedelijke elite. Zij waren het gezicht van het bisdom en bepaalden in het middeleeuwse Utrecht het beleid.³³

²⁸ De Bruin, *Twintig eeuwen Utrecht*, pp. 28-31.

²⁹ Idem.

³⁰ Mieke Breij, *Sint Maarten. Schutspatroon van Utrecht*, Utrecht 1988, p. 13.

³¹ De Bruin, *Twintig eeuwen Utrecht*, pp. 36-37.

³² Idem.

³³ Frans Kip en Theo van Wijk (ed.), *Zoeken naar Utrechtse schatten.*, pp. 15-19.

3.2 Martinus en de Utrechtse bisschopszetel

Wat betekende die exponentiële groei van het bisdom voor Martinus en, andersom, wat betekende Martinus voor het bisdom Utrecht? Vanaf 700 was de heilige reeds aanwezig in Utrecht. Verschillende bisschoppen hebben door de eeuwen heen de aan hem gewijde kerk verbouwd, herbouwd en vergroot. Het lijkt erop dat Martinus is meegegroeid met het bisdom. Zijn symbool is door de geestelijkheid omarmd en blijkbaar nooit meer losgelaten. Twee aspecten, die nauw samenhangen met de in het eerste hoofdstuk behandelde betekenis van Martinus, hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan dit gelukkige huwelijk tussen de heilige en de Utrechtse bisschopszetel.

Ten eerste was Martinus als persoon een perfect symbool voor een bisdom. Hij was een heilige én een bisschop, hij was een ‘man van God’ die leefde zoals Jezus deed, hij was het ultieme voorbeeld van een goed christen en als middeleeuwse ridder beschermde hij de kerk, het volk en het geloof. Al deze aspecten sloten goed aan bij de boodschap die het bisdom uit wilde dragen. Bovendien bood de iconografie van Martinus de gelegenheid om al die facetten te bundelen in één, herkenbaar beeldelement: de mantelcène.

Ten tweede, en bovenal, fungeerde Martinus als een legitimatie van de bisschoppelijke macht, waarbij de heilige als symbool direct verwees naar de Utrechtse bisschop in hoogst eigen persoon. Ook deze bood immers bescherming en leefde in de geest van God. De bisschop regeerde namens Martinus. Utrechtse burgers zagen zichzelf als dienstmannen en ministerialen van Martinus en van zijn vertegenwoordiger op deze aarde, de Utrechtse bisschop.³⁴ Dat leverde ze bovendien juridische privileges op.³⁵ In zekere zin was het dus puur eigen belang dat de bisschop Martinus naar voren schoof, onder zijn vlag en in zijn naam kon hij met de scepter zwaaien. Martinus gaf het bisdom een stevige positie en een krachtig symbool.

Uiteraard zouden deze twee aspecten nooit uit de verf zijn gekomen, als Martinus niet al door Willibrord naar Utrecht was gehaald. Wat dat betreft is het in essentie puur pragmatisch geweest dat Martinus beschermheilige werd van het Utrechtse bisdom. Men heeft waarschijnlijk gewoon overgenomen wat er al was. Dat de persoon van Martinus en de betekenis daarvan zich vervolgens zeer goed leenden voor een dergelijk symbool, is in dat geval mooi meegenomen. In het volgende hoofdstuk zal ook blijken dat de Utrechtse bisschoppen daarvan dankbaar gebruik hebben gemaakt.

³⁴ Ministerialen waren lijfeigenen van de edele klasse, die belast waren met het binnenhalen van belastingen, met het administreren daarvan en zij dienden als krijgsheer in het leger. Zij waren dusdanig eerbiedwaardig, dat zij een belangrijke status en veel rijkdom verwierven. Dienstmannen waren hieraan ondergeschikt. Zie hiervoor: Barbara H. Rosenwein, *A short history of the Middle Ages*, Toronto 2004, pp 262-263.

³⁵ A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek*, Hilversum 1993, pp. 316-325.

4 | Hoofdstuk 3: *Een exclusieve heilige*

Martinus, en in het bijzonder de mantelscène, werkten goed als symbool van het Utrechtse bisdom in de middeleeuwen. Door Martinus te adopteren als beschermheilige en daarmee een traditie te volgen die Willibrord al rond het jaar 700 ingezet had, vond de Utrechtse bisschop een legitimatie van zijn macht en een sterk christelijk symbool voor zijn bisdom. In dit derde hoofdstuk komt aan de orde op welke manier er in dit middeleeuwse Utrecht uiting is gegeven aan die betekenis van Martinus, welke rol beeltenissen van hem daarbij vervulden en welke conclusies daaraan te verbinden zijn.

4.1 Martinus-beeltenissen in het bisdom

Dat Martinus als symbool van het Utrechtse bisdom goed functioneerde, wordt bevestigd door de talloze keren dat de heilige opdook in verschillende aspecten van het bisdom. De gotische domkerk, de daadwerkelijke cathedra, spande in dit verband absoluut de kroon.

Uiteraard bevond zich in de kathedraal een Martinusaltaar waarin een aantal relieken van de heilige bewaard werden.³⁶ Het bisdom was in het bezit van een aantal primaire relieken, te weten een wervel uit zijn ruggengraat, een stukje schedel en een vingerkootje. Daarnaast bezat het enkele secundaire relieken, waaronder resten van zijn kledij, een brokstuk van zijn graf, een stukje pateen dat hem toebehoorde en een hamer waarmee hij de duivel zou hebben doorkliefd.³⁷ Verder is bekend dat het Martinusaltaar bij speciale gelegenheden met vaandels werd versierd – het is waarschijnlijk dat die vaandels ook met een beeltenis van Martinus waren gesierd – en dat het altaar in ieder geval een relatief groot, verguld beeld van de heilige omvatte.³⁸

Afbeelding 1 | De Hamer van Martinus (ca. 1300) waarmee de heilige de duivel zou hebben doorkliefd (inv. nr. OKM M 38).

Het decoratieprogramma van de gotische dom, bevatte zowel aan de binnen- als buitenkant talloze beeltenissen van Martinus. Op de consoles van de bundelpijlers bijvoorbeeld stonden grote beelden

³⁶ Mayke de Jong (ed.), *Rondom Gregorius van Tours*, Utrecht 2000, p.130.

³⁷ Deze laatste is tegenwoordig in het bezit van Museum Catharijneconvent Utrecht, inv. nr. OKM M 38. Zie hiervoor ook: Sanne Klaver (ed.), *Schitterend: de schatkamer van Museum Catharijneconvent*, Zwolle 2009.

³⁸ De Jong (ed.), *Rondom Gregorius van Tours*, p. 128.

van Maria, de apostelen en de heilige uit Tours.³⁹ Verschillende reliëfs toonden ‘Sunte Marten te peerde’ afzonderlijk of bijvoorbeeld te midden van de Heilige Anna en Maria.⁴⁰ Op het doxaal, de scheidingswand tussen het schip en het priesterkoor, stond een groot Martinusbeeld⁴¹ en ook in de naastgelegen veertiende-eeuwse kloostergang waren verschillende levensscènes van hem te zien.⁴²

Ook de ruim 112 meter hoge toren was voorzien van verwijzingen naar Martinus. Zo is de bedelaarsscène afgebeeld op het windvaan van het leliekruis.⁴³ Ook één van de zeven grote luidklokken werd naar hem vernoemd – de Martinusklok – en draagt een afbeelding van diezelfde scène. Oorspronkelijk heeft er ook een groot Martinusbeeld boven de wijzerplaat gestaan.⁴⁴

Op meer persoonlijk vlak lieten de Utrechtse bisschoppen zich ook inspireren door Martinus. David van Bourgondië (1455-1496) gaf opdracht een Martinusfries te ontwerpen voor in zijn bisschoppelijk paleis.⁴⁵

Het symbool van Martinus werd niet louter voor architectonische of decoratieve doeleinden ingezet. Ook een aantal zegels van het bisdom lieten zijn beeltenis zien, zoals het bisschopszegel van Frederik van Blankenheim (1393 – 1423) waar Martinus als bewoner van Jeruzalem, de Hemelse Stad, was afgebeeld.⁴⁶ Ook het zegel van het Domkapittel toonde de heilige, dit maal niet als manteldeler maar met drie jongetjes die door hem uit de dood waren opgewekt.⁴⁷

Daarnaast speelde Martinus een rol in de liturgie van de bisschopskerk. Al aan de vooravond van zijn feestdag, dus op 10 november, werden gezangen uit het Martinusofficie gezongen, waarbij ’s nachts gelezen werd uit het zogeheten Martinellum. Op 4 juli vond het hoogfeest van de *Translatio Sancti Martini*, het overbrengen van zijn beenderen naar de basiliek in Tours, plaats.⁴⁸ Veelbetekenend is ook dat bij de inhuldiging van een nieuwe bisschop het *Martinus Abrahe* werd gezongen bij de diens binnenkomst. Ook andere gezangen uit het reeds genoemde Martinusofficie werden in deze liturgie gebruikt.⁴⁹

³⁹ E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, ’s-Gravenhage 1965, p. 241.

⁴⁰ Ibidem, pp. 305, 355.

⁴¹ Ibidem, p. 367. Overigens zijn er ook kleinere beeldhouwwerken gevonden die hiervan vermoedelijk afkomstig zijn. Zie bijvoorbeeld: Jan Klinckaert, *De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht. III. Beeldhouwkunst tot 1850*, Utrecht 1997, aldaar pp. 65-69.

⁴² Haslinghuis en Peeters, *De Dom van Utrecht*, pp. 461, 469-473.

⁴³ Ibidem, p. 447.

⁴⁴ Ibidem, p. 439.

⁴⁵ Jan Klinckaert, *De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht. III. Beeldhouwkunst tot 1850*, Utrecht 1997, pp. 102-105.

⁴⁶ De Jong (ed.), *Rondom Gregorius van Tours*, p. 128.

⁴⁷ L.E. van den Bergh-Hoogterp, ‘Twee bewaard gebleven zilveren zegelstempels uit de vroege veertiende eeuw’, *Tijdschrift Oud-Utrecht* 70 (1997), pp. 108-112.

⁴⁸ Breij, *Sint Maarten*, pp. 24-25.

⁴⁹ De Jong (ed.), *Rondom Gregorius van Tours*, p. 128. Maar ook: Breij, *Sint Maarten*, p. 128.

4.2 Martinus-beeltenissen buiten het bisdom

Beeltenissen van Martinus bleven echter niet beperkt tot louter religieuze aspecten van het middeleeuwse Utrecht. Een zeer sprekende en overtuigende illustratie daarvan is dat het stadsbestuur een groot polychroom beeld van Martinus op de gevel van het Utrechtse Schepenhuis liet plaatsen. Vermoedelijk overtrof het beeld de overige vierentwintig in omvang en indruk. Ook de grote

Afbeelding 2 | Achterzijde van een stadszegel (1310-1454) waarop Martinus en zijn mantelscène zijn afgebeeld.

stadsbanieren die destijds op de muren van Utrecht en haar stadspoorten moeten hebben gestaan, lieten afbeeldingen zien van Martinus, alsook de vaandels waarmee de schutterij ten strijde trok.⁵⁰

Daarnaast werd de heilige getoond op een aantal zegels. Zo was Martinus op het grootzegel van de stad, dat tussen 1276 en 1528 in gebruik was, te zien als tronende bisschop.⁵¹ Een ander stadszegel (1310-1454) toonde aan de achterzijde de mantelscène.⁵² Diezelfde gebeurtenis was ook afgebeeld op het zogeheten secreetzegel uit 1436 en het rentezegel uit 1482.⁵³

In 1454 werd het Sint Maartensgasthuis gesticht, een plek waar pelgrims en andere reizigers onderdak geboden kregen.⁵⁴ Hiervoor werd onder andere een schoorsteenfries ontworpen met daarop – hoe kan het ook anders – de bedelaarsscène.⁵⁵ Buiten het feit dat deze voorstelling natuurlijk direct verwees naar de heilige aan wie het Gasthuis zijn naam te danken had, stond de mantelscène hier waarschijnlijk ook symbool voor één van de werken van barmhartigheid.⁵⁶ In een gasthuis bezigde men zich immers letterlijk met barmhartigheidswerken: het ‘herbergen van de reizigers’ en het ‘verzorgen van de zieken’. Zo blijkt eens te meer dat het motief van de mantelscène buitengewoon bruikbaar en veelzijdig was.

4.3 Martinus als symbool

De essentiële vraag is natuurlijk hoe al deze verschillende ‘Martinusuitingen’ te duiden zijn. Valt hieruit af te leiden wat de betekenis was van Martinus van Tours voor het middeleeuwse Utrecht? Er zijn op zijn minst een aantal interessante conclusies te trekken.

⁵⁰ Ibidem, p. 126.

⁵¹ Idem.

⁵² Rose en Lettinck, *Martinus van Tours*, p. 3.

⁵³ De Jong (ed.), *Rondom Gregorius van Tours*, p. 126.

⁵⁴ Zie hiervoor: <http://www.hetutrechtsarchief.nl>.

⁵⁵ Jan Klinckaert, *Beeldhouwkunst tot 1850*, p. 299.

⁵⁶ Zie hiervoor hoofdstuk 1.

Opvallend is allereerst dat Martinus in de meeste gevallen werd weergegeven in de context van de mantelscène. Uiteraard zijn er uitzonderingen maar zeker waar de beeltenissen een algemene of essentiële functie dienden, zoals op de zegels, banieren en enkele beeldhouwwerken, werd vrijwel altijd gekozen voor de mantelscène. Dat is niet zozeer verrassend, het bevestigd vooral het beeld dat eerder in deze tekst is geschetst. De scène met de bedelaar was inderdaad een sterk en bruikbaar symbool.

Verrassender is het feit dat vrijwel alle beeltenissen terug te leiden zijn op de Utrechtse bisschoppen, het bisdom als instituut, het bisdom als architectonisch cluster of het wereldlijke bestuursapparaat. Martinus was als symbool van en voor de religieuze- en wereldlijke macht dus zeer sterk aanwezig in het Utrecht van de middeleeuwen. Daarbij was Sint Maarten op schrift eeuwenlang een synoniem voor het bisdom in het algemeen en de geestelijkheid in het bijzonder.⁵⁷

De Utrechtse bisschoppen hebben dus – althans, zo lijkt het – inderdaad dankbaar gebruik gemaakt van het symbool ‘Martinus’. Officiële documenten werden bezegeld met Martinusbeeltenissen, vlaggen en vaandels droegen zijn afbeeldingen en belangrijke gebouwen toonden zijn leven. Daarmee lijkt het erop dat de heilige welhaast vereenzelvigd werd met de religieuze- en politieke macht van het middeleeuwse Utrecht.

Iedere Utrechter zal dan ook bekend en vertrouwd zijn geweest met Martinus, zijn afbeeldingen en zijn betekenis.⁵⁸ In hoeverre echter speelde de heilige in dat geval ook echt een rol in het leven van de gemiddelde burger? Ofschoon dat natuurlijk een lastig te beantwoorden vraag is – er zijn eigenlijk geen concrete bronnen die daar uitsluitsel over geven – valt daar wel degelijk iets zinnigs over te zeggen.

4.4 Een exclusieve heilige

In grote lijnen zou je heiligen, en de betekenis van zulke lieden, in kunnen delen in twee groepen. Enerzijds bestond het hoogkerkelijke concept van heiligheid, waarbij de heilige een duidelijke voorbeeldfunctie had. Deze werd door de kerk bewonderenswaardig bevonden vanwege diens volledige toewijding aan God en vaak ook vanwege de ascetische levensstijl.⁵⁹ Anderzijds bestond de idee dat een heilige als krachtbron of *intercessor*, bemiddelaar tussen het aardse en het hemelse, kon fungeren. Dit concept komt meer in de buurt van een mystieke, haast magische cultus. Deze tweede vorm van heiligheid sloot beter aan bij het gewone kerkvolk.⁶⁰

Het lijkt erop dat de betekenis van Martinus van Tours in het middeleeuwse Utrecht eerder gezocht moet worden in die eerste groep. Indien de heilige namelijk tot de tweede groep zou behoren,

⁵⁷ De Jong (ed.), *Rondom Gregorius van Tours*, p. 128.

⁵⁸ Ibidem, p. 125.

⁵⁹ Zie ook: André Vauchez, *La Sainteté en occident aux derniers siècles du Moyen Age. D'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*, Rome 1981.

⁶⁰ Mulder-Bakker, ‘Gefascineerd door heiligen’, *Gouden Legendes*, pp. 20-24.

hadden ook andere Martinusuitingen overgeleverd moeten zijn, zoals heiligenlevens, verhalen over wonderen, massale pelgrimages en aanroeping van zijn relieken. Hiervan is in Utrecht – althans, zo lijken de huidige gegevens uit te wijzen – nooit sprake geweest.⁶¹

Bovendien, de belangrijkste parochiekerk van toen, de Buurkerk, was gewijd aan Maria, niet aan Martinus. Er zijn ook geen beeltenissen bekend van de heilige, of van zijn mantelscène, die afkomstig zijn uit die kerk. Dat is opvallend, juist daar waar het ‘gewone volk’ zijn geloof beleefde, ontbreekt ieder spoor van Martinus. Het heeft er daarom alle schijn van dat hij bij de gewone burger nauwelijks een rol speelde.

Dat zou alles te maken kunnen hebben met het feit dat Martinus in Utrecht vrijwel synoniem stond voor het bisdom en zijn macht. Zijn afbeeldingen werden immers gezien als personificaties van de bisschop en de stad. Er was geen ruimte meer voor de functie van ‘intercessor’. Martinus was niet van het volk, hij was eigendom van de elite; hij was de elite. Daardoor was er geen ruimte meer voor persoonlijke verering en beleving door de gewone burger, iets dat juist in de middeleeuwen heel belangrijk was voor de gewone mens. Martinus en zijn mantelscène waren verworden tot symbolen van de macht van Utrecht en haar bisdom.

Wellicht dat het beperkte bezit van relieken en de matige kwaliteit daarvan hiertoe ook heeft bijgedragen.⁶² Het is niet onwaarschijnlijk dat het bisdom destijds ook tot die conclusie gekomen was want in 1521 werd nog eens een stuk arm van Martinus aangekocht. In een speciaal daarvoor vervaardigde monstrans, werd het reliek door de straten van Utrecht gedragen.⁶³ Helaas voor de bisschop was dat vele jaren te laat om nog een Martinuscultus te laten ontstaan.

Kortom, in ogeschouw nemend voor welke doeleinden beeltenissen van Martinus werden vervaardigd en gebruikt in het middeleeuwse Utrecht, kan wellicht geconcludeerd worden dat zijn persoon en zijn symbool vrij exclusief gebruikt werden door de religieuze- en stedelijke elite. De heilige was ‘geclaimd’ door het bisdom, om haar macht te legitimeren en te zichzelf representeren. De gewone burger zag Martinus daardoor als een personificatie van de stad en het bisdom en zijn beeltenissen waren daarvan identificaties. Dat maakte een ‘volkse’ Martinuscultus vrijwel onmogelijk. De middeleeuwse Utrechter zal dus zeker bekend zijn geweest met Martinus, althans, vooral met zijn beeldmotief. De oorspronkelijke betekenis daarvan echter werd verdrongen door de betekenis die het bisdom daaraan gegeven had.

⁶¹ De Jong (ed.), *Rondom Gregorius van Tours*, p. 134. Hier worden ook nog enkele voorbeelden gegeven waaruit blijkt dat Martinus in Utrecht als volksheilige nauwelijks een rol van betekenis speelde.

⁶² Ibidem, p. 135.

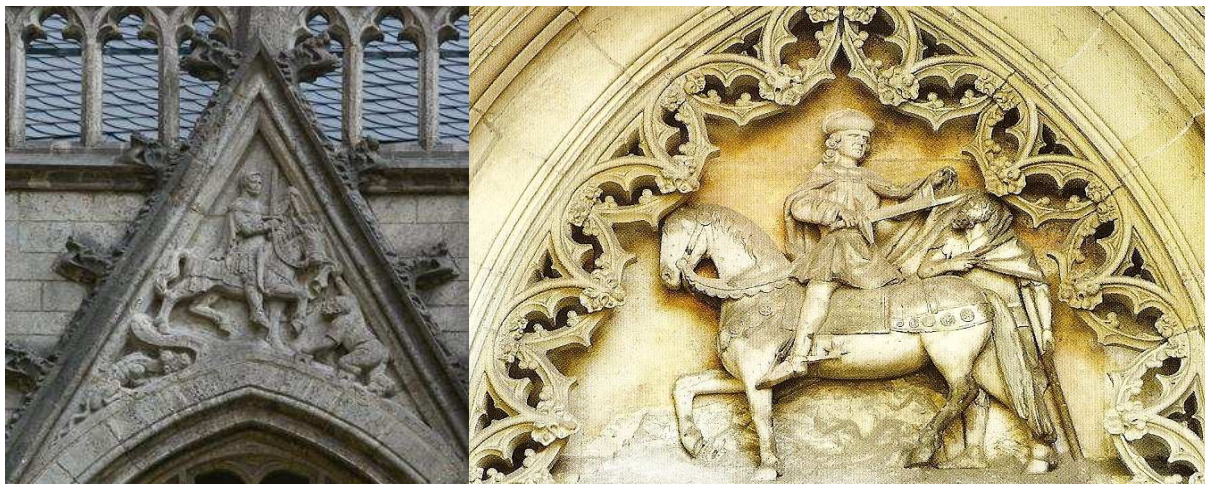
⁶³ Breij, *Sint Maarten*, pp. 25-27.

5 | Hoofdstuk 4: *Symbool van de stad*

De in hoofdstuk drie beschreven exclusivering van Martinus van Tours door het Utrechtse bisdom en de stad, heeft er wellicht voor gezorgd dat de heilige ook na de reformatie nog aanwezig bleef in Utrecht. Het symbool van Martinus werd immers niet louter gekoppeld aan die aspecten van het christendom en de kerk waar de reformanten zich zo duidelijk tegen keerden. De heilige was ook een personificatie geworden van de ‘wereldlijke’ stad. Martinus is misschien daardoor nog altijd aanwezig in het huidige Utrecht. Uiteraard is de situatie van tegenwoordig niet te vergelijken met die van toen. Al was het alleen maar omdat de invloed van het bisdom, de betekenis van religie voor het volk en de rol en betekenis van heiligen totaal veranderd is. Toch zal in dit vierde hoofdstuk aandacht besteedt worden aan de manier waarop Martinus tegenwoordig nog terug te vinden is in Utrecht en welke betekenis daaraan gegeven zou kunnen worden. En wellicht dat er dan toch nog enkele parallellen te trekken zijn met vele eeuwen geleden.

5.1 Martinus-beeltenissen anno 2010

Een aantal beeltenissen dat reeds in de middeleeuwen aanwezig was, is nog altijd – soms flink gerestaureerd – onderdeel van het huidige Utrecht. Het meest sprekende voorbeeld daarvan is de windvaan op de Domtoren. Het betreft hier weliswaar een replica uit het begin van de twintigste eeuw omdat de oorspronkelijke vaan teveel te lijden had gehad onder de weersomstandigheden.⁶⁴ Het concept is echter gebaseerd op het origineel en dus waakt Martinus nog altijd, te paard, manteldelend en aan zijn voeten een bedelaar, over de stad. Ook de grote Martinusklok is origineel en laat nog regelmatig van zich horen.

Afbeelding 3 | De door Cuypers gerestaureerde Pandhof van de Dom met één van de negentien wimbergen met scènes uit het leven van Martinus (links) en een reliëf boven het toegangsportiek (rechts). Beide voorstellingen laten de mantelscène zien.

⁶⁴ De oorspronkelijke windvaan uit 1382 is overigens nog altijd te bewonderen in de Egmondkapel van de Domtoren.

In de Pandhof, de veertiende-eeuwse kloostertuin, zijn de wimbergen met daarop scènes uit het leven van Martinus, eind negentiende eeuw grondig gerestaureerd door Pierre Cuypers. Omdat grote gedeeltes van voorstellingen, soms zelfs complete scènes, door de tand des tijds ernstig waren beschadigd of verdwenen, was Cuypers genoodzaakt alle reliëfs te vervangen. Daarbij zijn tevens enkele lacunes opgevuld waardoor tegenwoordig negentien voorstellingen het leven van Martinus in steen uitdrukken. Boven het ‘nieuwe’ toegangsportiek van deze Pandhof, is de mantelscène aangebracht.⁶⁵

Weliswaar niet middeleeuws maar toch tamelijk oud, is een reliëf van Martinus in de voormalige kapittelzaal van het Groot Kapittelhuis, de tegenwoordige aula van het Academiegebouw van de Universiteit Utrecht. De voorstelling toont de mantelscène.⁶⁶ In de Domkerk hangt een negentiende-eeuws replicabeeldje van Martinus.⁶⁷ Ook deze toont de mantelscène en doet sterk denken aan enkele kleinere beeldhouwwerkjes met dezelfde scène uit de vijftiende eeuw.⁶⁸ In het stadhuis van Utrecht hangt een groot stadsvaandel, waarop ook de bedelaarsscène is weergegeven.⁶⁹

De mantelscène komt ook op andere plekken terug in Utrecht, zoals op een aantal reliëfs dat is aangebracht aan bijvoorbeeld de Stadhuisbrug, boven een poortje aan de Nieuwegracht 16 en boven een pand aan het Domplein 14a. Ook een aantal lantaarnpalen laten deze voorstelling zien.⁷⁰

In een glas-en-lood raam in de voormalige Sint Martinuskerk, zien we Martinus als bisschop afgebeeld, met zijn bisschopsmijter en –staf en een spreekbaar makend. De afbeelding zelf is niet zo zeer herkenbaar als de heilige maar het

Afbeelding 4 | Martinus en de bedelaar (1996). Een eigentijdse uitbeelding van de mantelscène in één van de bronzen deuren van de Domkerk te Utrecht.

onderschrift, eveneens aangebracht in het venster, luidt: ‘Sint Martinus B.V.O.’.⁷¹ Een vrij moderne uitvoering van de mantelscène is zichtbaar in de bronzendeur van de Domkerk.⁷²

⁶⁵ Haslinghuis en Peeters, *De Dom van Utrecht*, pp. 460-475.

⁶⁶ Ibidem, p. 483.

⁶⁷ Rose en Lettinck, *Martinus van Tours*, p. 9.

⁶⁸ Een aantal is tegenwoordig in het bezit van het Centraal Museum Utrecht. Zie hiervoor: Jan Klinckaert, *Beeldhouwkunst tot 1850*, pp. 65-69, 91-93, 231 en 237.

⁶⁹ Ludo Jongen, *Heilig Utrecht*, Amersfoort 2009, p. 11.

⁷⁰ Het gaat o.a. om de lantaarnconsole bij Oudegracht 343, zie ook: Ludo Jongen, *Heilig Utrecht*, p. 11.

⁷¹ Rose en Lettinck, *Martinus van Tours*, p. 11.

Afbeelding 5 | Beeld van Martinus voor de voormalige Sint Martinuskerk te Utrecht. Martinus verslaat hier de draak van het kwaad.

sneed, waardoor zijn witte onderkleed zichtbaar werd. In dat opzicht is de Utrechtse vlag ook één van de vele mantelscènes die de stad in de loop van vele eeuwen heeft gesierd.

5.2 Martinus nog altijd als symbool?

Anno 2010 zou opnieuw de vraag gesteld kunnen worden hoe al deze verschillende ‘Martinusuitingen’ te duiden zijn. Valt hieruit af te leiden wat de betekenis van Martinus van Tours voor het huidige Utrecht is? Hoewel feiten ontbreken, zijn er op zijn minst een aantal interessante conclusies en parallellen te trekken.

Het derde hoofdstuk eindige met de constatering dat *‘...de gewone burger Martinus als een personificatie van de stad en het bisdom zag en zijn beeltenissen daarvan identificaties waren. Hij [de ‘gewone’ burger dus] zal dus zeker bekend zijn geweest met Martinus, althans, vooral met zijn beeldmotief. De oorspronkelijke betekenis daarvan echter werd verdrongen door de betekenis die het*

Dat de iconografie van Martinus soms ook aangepast is, bewijst een standbeeld van hem voor de voormalige Sint Martinuskerk. De heilige is hier afgebeeld als een tweede Sint Joris die de draak van het kwaad bevecht. Deze variant op de mantelscène vormt een dankbetuiging van katholiek Utrecht aan de stadspatroon dat Utrecht tijdens de oorlog gespaard is gebleven.⁷³

De lijst met Martinus-beeltenissen in het huidige Utrecht is nog langer dan dit. Het is echter de vraag of het opsommen van nog meer ‘Martinusen’ enige toegevoegde waarde heeft. Slechts één voorbeeld dient hier nog vermeld te worden. Het betreft de vlag van Utrecht, een rechtshoekig vlak dat door een diagonale lijn in twee kleurvakken uiteenvalt, links rood en rechts wit.

De vlag is een zeer geabstraheerde verwijzing naar niets minder dan de mantelscène. Het beeldt uit dat Martinus zijn rode mantel door midden

⁷² Deze is in 1996 gemaakt door Theo van de Vathorst, zie ook: Rose en Lettinck, *Martinus van Tours*, p. 27.

⁷³ Ludo Jongen, *Heilig Utrecht*, p. 9.

*bisdom daaraan gaf.*⁷⁴ Het is niet onwaarschijnlijk dat de huidige stand van zaken een uitkristallisering is van deze ontwikkeling.

Ofschoon feitelijke gegevens hiervoor ontbreken, zal de meerderheid van de Utrechters niet weten dat zij Martinus zien wanneer ze de vlag van hun stad zien wapperen. Wel zullen zij het symbool herkennen als zijnde ‘vlag van Utrecht’. Daarmee functioneert de – weliswaar gestileerde – mantelscène nog altijd als identificatiemiddel. Feitelijk staat de mantelscène nog steeds symbool voor de stad Utrecht, de gemeente en het bestuurlijk apparaat. Waar de middeleeuwer het symbool zeer waarschijnlijk nog kon benoemen als ‘Martinus’, de scène nog herkende als ‘mantelscène’ en de betekenis daarvan nog kon duiden, zal de gemiddelde inwoner van de huidige Domstad geen andere associatie hebben dan die met zijn of haar stad. Daarmee is de oorspronkelijke betekenis nog verder verdrongen door de ‘andere’ betekenis die in de middeleeuwen is ontstaan.

Opvallend is ook dat lang niet alle Martinus-beeltenissen in het huidige Utrecht, waarvan er een aantal zojuist genoemd zijn, oorspronkelijk vervaardigd zijn in de middeleeuwen. Zelfs, of misschien juist met name, de laatste anderhalve eeuw is er het nodige toegevoegd. Blijkbaar voelde en voelt men daar behoefte toe. Vermoedelijk ligt daar geen religieuze oorzaak aan ten grondslag. Martinus is verstrengeld geraakt met de identiteit van Utrecht en zal daar ook niet zo snel meer van los komen. Zo probeert men sinds enkele jaren de viering van Sint Maarten op 11 november weer meer gestalte te geven en worden tal van andere activiteiten georganiseerd die met de heilige te maken hebben.⁷⁵

Dat laat een interessante paradox zien. Enerzijds raakt de persoon van Martinus steeds meer op de achtergrond. Nog maar twintig jaar geleden is de heilige definitief uit het witte vlak van de stadsvlag verwijderd.⁷⁶ Anderzijds probeert men de heilige ‘levend’ te houden en de Utrechter bewuster te maken van zijn eigen geschiedenis. Het zou beslist de moeite waard zijn om hier eens verder onderzoek naar te verrichten. Want wat probeert men precies levend te houden, aan een heilige heeft tegenwoordig niemand meer behoefte? Of toch wel? Gaat het om de persoon van Martinus of juist om het symbool? Dergelijke vragen gaan voor dit werkstuk echter te ver.

⁷⁴ Zie hiervoor: [3.4 Een exclusieve heilige op pagina ? van dit werkstuk.](#)

⁷⁵ Zie hiervoor: <http://www.stmaartenstadutrecht.nl>.

⁷⁶ Martinus en zijn mantelscène zijn nog wel altijd vertegenwoordigd in het stadsvaandel.

6 | Conclusie

In de iconografie van Martinus van Tours valt een duidelijke ontwikkeling te bespeuren. De mantelscène wordt hierbij steeds belangrijker. Waar deze eerst louter één van de vele gebeurtenissen uit het leven van de heilige was, groeide de voorstelling in de middeleeuwen steeds verder uit tot diens symbool. De mantelscène was een toonbeeld van de *imitatio Christi*, een voorbeeld van één van de Werken van Barmhartigheid en werd geassocieerd met de ridderlijke bescherming van kerk en samenleving. Martinus en zijn mantelscène waren daardoor voor de middeleeuwer een buitengewoon bruikbaar concept.

Omdat Martinus al door Willibrord aan het einde van de zevende eeuw naar Utrecht was gehaald, werd de heilige vanaf de negende eeuw door het Utrechtse bisdom geadopteerd. De mantelscène bleek hierbij een uitermate geschikt symbool van legitimatie en representatie, zowel van de religieuze als de wereldlijke macht. Die adoptie ging dusdanig ver, dat beeltenissen van Martinus personificaties werden van het bisschoppelijke en wereldlijke Utrecht. Daardoor fungeerde de heilige vrijwel niet als volksheilige of als *intercessor* die door het volk massaal aangeropen werd. Martinus was een ‘exclusieve’ eliteheilige geworden die synoniem ging staan voor de stad Utrecht.

Die ontwikkeling is door te trekken naar het tegenwoordige Utrecht. De stadsflag is feitelijk een gestileerde mantelscène. Daarmee staat Martinus nog altijd symbool voor de stad, hoewel zijn persoon en betekenis door veel inwoners waarschijnlijk niet gekend wordt. Tegelijkertijd bestaat er een tendens om Martinus weer meer bekendheid te geven in Utrecht. Blijkbaar wordt er nog altijd waarde gehecht aan de heilige en zijn betekenis voor de stad.

Het is een proces van dertien eeuwen geweest waarin de mantelscène, een primair religieuze uitbeelding van een heilige en diens betekenis, uitgegroeid is tot een primair areligieus symbool van de stad Utrecht. De christelijke context is vrijwel volledig verdwenen. Wat rest is een wereldlijke associatie met de stad en – in bepaalde kringen – met de geschiedenis en identiteit van Utrecht.

Tot slot, het leven van Martinus liet een duidelijke paradox zien. Zelf verkoos hij een geestelijk, teruggetrokken, zelfs ascetisch, leven in dienst van Christus boven een wereldlijk leven in het openbaar. Door zijn groeiende populariteit zag hij zichzelf echter genoodzaakt het bisschopsambt van Tours te aanvaarden en een leven als publiek persoon te leiden.

In Utrecht was hem – postuum – feitelijk hetzelfde lot beschoren. Ook hier heeft zijn persoon geen bescheiden en teruggetrokken leven kunnen leiden. Hij werd symbool van het bisdom en een personificatie van de elite. Hoewel Martinus van Tours dus een man was van het volk, werd hij – ook in Utrecht – ingezet door de geestelijke en stedelijke elite.

7 | Literatuurlijst

- Bergh-Hoogterp, L.E. van den, 'Twee bewaard gebleven zilveren zegelstempels uit de vroege veertiende eeuw', in: *Tijdschrift Oud-Utrecht* 70 (1997), pp. 108-112
- Blois, L. de & R.J. van der Spek, *Een kennismaking met de Oude Wereld*, Bussum 2001
- Breij, Mieke, *Sint Maarten. Schutspatroom van Utrecht*, Utrecht 1988
- Bruin, Renger Evert de, *Twintig eeuwen Utrecht: korte geschiedenis van de stad*, Utrecht 2008
- Bühren, Ralf van, *Die Werke der Barmherzigkeit in der Kunst des 12. – 18. Jahrhunderts. Zum Wandel eines Bildmotivs vor dem Hintergrund neuzeitlicher Rhetorikrezeption*, Hildesheim 1998
- Buitelaar, A.L.P., *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek*, Hilversum 1993
- Donaldson, Christopher, *Martinus van Tours. Een biografie*, Hilversum 1987
- Haslinghuis, E.J. en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965
- Jong, Mayke de (ed.), *Rondom Gregorius van Tours*, Utrecht 2000
- Jongen, Ludo, *Heilig Utrecht*, Amersfoort 2009
- Kip, Frans en Theo van Wijk (ed.), *Zoeken naar Utrechtse schatten. Resultaten van twaalf jaar onderzoek naar de verborgen geschiedenis van het domein*, Utrecht 2006
- Kirschbaum, Engelbert (red.), *Lexikon der christlichen Ikonographie, dl. VI*, Rome 1990, pp. 574-75.
- Klaver, Sanne (ed.), *Schitterend: de schatkamer van Museum Catharijneconvent*, Zwolle 2009
- Klinckaert, Jan, *De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht. III. Beeldhouwkunst tot 1850*, Utrecht 1997
- Laarhoven, Jan van, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen/Amsterdam 1992
- Lunghi, Elvio, *The basilica of St. Francis at Assisi: the frescoes by Giotto his precursors and followers*, London 1996
- Mönnich, C.W., *Reidans der heiligen*, Amsterdam 1962
- Mulder-Bakker, Anneke B., 'Gefascineerd door heiligen. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden in de dertiende eeuw', *Gouden Legendes*, Hilversum 1997
- Nigg, Walter, *Martin von Tours: Leben und bedeutung des grossen Heiligen, des Ritters Christi, wundertätigen Bishofs und mutagen Bekenner*, Freiburg 1977
- Rose, Els en Nico Lettinck, *Martinus van Tours, een 'Utrechtse' heilige*, Regensburg 2008
- Rosenwein, Barbara H., *A short history of the Middle Ages*, Toronto 2004
- Vauchez, André, *La Sainteté en occident aux derniers siècles du Moyen Age. D'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*, Rome 1981

Andere bronnen

<http://www.hetutrechtsarchief.nl>.

<http://www.stmaartenstadutrecht.nl>.

Lijst van afbeeldingen

Afbeelding voorkant | Vlag van Utrecht. Bron: www.utrecht.nl

Afbeelding 1 | Hamer van Martinus. Bron: Mieke Breij, *Sint Maarten. Schutspatroon van Utrecht*, Utrecht 1988, p. 27.

Afbeelding 2 | Achterzijde van een stadszegel (1310-1454). Bron: Els Rose en Nico Lettinck, *Martinus van Tours, een 'Utrechtse' heilige*, Regensburg 2008, p. 3.

Afbeelding 3 | Beide afbeeldingen van de Pandhof te Utrecht. Bron: www.wikipedia.org onder het lemma 'Dom te Utrecht' (website bezocht: 30 juni 2010).

Afbeelding 4 | Martinus en de bedelaar (1996). Bron: Rose en Lettinck, *Martinus van Tours*, p. 27.

Afbeelding 5 | Beeld van Martinus voor de voormalige Sint Martinuskerk. Bron: Jongen, Ludo, *Heilig Utrecht*, Amersfoort 2009, p. 9.